

Boel Bøggild-Andersen:

En vestjysk herredsskriver og hans baggrund

- træk af sproget i Skast herreds tingbøger 1636-1640.

Indledning

Når vore dages skoleelever slås med stave- og skrivefejl og gang på gang må konstatere, at forskellen kan være stor mellem det man siger, og den måde ordene skal skrives på, så er deres problemer kun en svag afglans af de problemer, tidligere generationer havde med skriftsproget. Vi skal ikke særlig mange år tilbage i tiden, før skrivekunsten var forbeholdt særligt privilegerede. Almindelig skolepligt blev først indført i 1814, og ved en undersøgelse så sent som i 1873 af soldaternes skrive- og læsefærdigheder viste det sig, at der endnu fandtes 2%, som hverken kunne læse eller skrive, mens 11,6% kunne læse, men ikke skrive (DSH.III.139)¹.

Skrivekunstens udvikling.

Kunsten at skrive var også herhjemme fra starten ensbetydende med at skrive latin, og dette var forbeholdt gejstlige kredse (DSH.I.196). Skriveundervisningen fandt sted i domskolerne, hvor latinen var udgangspunkt for skrive- og læseøvelser. De ældste danske tekster (bortset fra runeindskrifter), nemlig landskabslovene, blev nedskrevet i slutningen af 1100-tallet, sandsynligvis af gejstlige. I flere hundrede år var skrivekunsten fast forankret hos en relativt snæver kreds, og omkring år 1300 havde der udviklet sig en tendens mod en fast dansk skriftnorm uden særlige dialektale træk. Bortset fra de omtalte landskabslove og nogle få legendesamlinger og lægebøger var skriftsproget i de kilder, vi kender fra omkring år 1300, stadig latin. Vi skal ned til år 1371, før vi finder et diplom (et retsdokument) affattet på dansk, og først under

dronning Margrethe I. trænger dansk frem som diplomsprog. Det danske skriftsprog måtte endnu i en periode konkurrere med latin og nu også med det sydfra indtrængende middelnedertysk, som omkring år 1400 var eneherkende i store dele af Sønderjylland (DSH.II.31ff.).

I den følgende tid sker der imidlertid gradvist en udbredelse af skrivefærdigheden, og omkring år 1500 kan kirken ikke længere siges at have monopol på oplæring i læse- og skrivekunsten. Mens domskolerne stadig koncentrerede sig om latinen, er det sandsynligt, at såvel kancelliets som lensmændenes skrivere underviste elever i læsning og skrivning af danske tekster, og det samme har landstings- og herredstingskriverne nok gjort. Hertil kommer, at der efterhånden opstod regne- og skriveskoler i mange købstæder til imødekommelse af et behov, som domskolerne (latinskolerne) ikke kunne opfylde.

Skrivefærdigheden i dansk breder sig således ud over landet, men var stadig forbeholdt forholdsvis få. Samtidig med denne spredning sker en opløsning af den faste norm, som tidligere kunne konstateres; det er klart, at vedligeholdelse af normen måtte afhænge af en centralt organiseret oplæring i skrivekunsten, som ikke længere var til stede. Fastest var ortografien hos kongens skrivere i kancelliet, i klosterskoler og skri-verskoler, men udenfor disse centre havde en stræben imod en fast norm ringere vilkår (DSH.II.63, men også p.41ff). Først med bogtrykkerkunstens indførelse blev der igen mulighed for, at en enkelt skriftnorm kunne vinde almindelig udbredelse, og samtidig faldt forskellene i stavemåden stærkt i øjnene. Retskrivningsspørgsmål bliver efterhånden genstand for diskussion, men det skulle endnu vare længe, før de nuværende hovedtræk i den danske ortografi var gennemført.

Med reformationens indførelse, hvor dansk sprog erstattede latin i gudstjenesten, var grundlaget til stede for at erstatte de hidtidige latin-skoler med danske skoler; dette skete dog først ved 1700-tallets begyndelse; den, der ønskede skrivefærdighed i dansk, var også i 1600-tallet henvist til at søge undervisning ad andre kanaler.

I købstæderne var der som ovenfor omtalt ofte mulighed for oplæring i skrivning, men hvordan klarede man sig på landet? Også her var behovet for skrivekyndige steget med retssystemets udvikling. I 1551 blev det således pålagt tingskriverne ved de lokale retstredse (herredstingene) at indføre skødebreve og tingsvidner i en særlig protokol². For

at belyse hvorledes denne opgave blev løst, har jeg undersøgt nogle af de tingbøger, som er udgivet af Udvalget til Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie, nemlig Skast herreds tingbøger 1636-1640 (udg. ved Poul Rasmussen 1954-65).

Skast herred ligger i Varde syssel, mod nord og vest groft sagt afgrænset af Varde å, mod øst af Sneum å. Tingbøgerne er nedskrevet af herredsskriveren Laurids Pedersen, hvis fader havde hvervet før ham. Allerede i 1598 fungerede faderen som skriver i Skast herred, og i 1610 vides han bosat her, nærmere betegnet i Allerup (Sneum sogn); så det er sandsynligt, at sønnen er opvokset her og har talt egnens dialekt³. Dette gør denne kilde værdifuld også for dialektforskningen.

Herredsskriverens virksomhed.

Det var herredsskriverens opgave at referere de retshandlinger, som foregik på herredstinget og at udfærdige de nødvendige retsdokumenter⁴. Ifølge åbent brev af 1578 skulle tingbøgerne føres og oplæses på tinge, men vi kan se, at den egentlige indskrift i disse tingbøger ikke er sket under selve tingsforhandlingerne, men først senere - sikkert på grundlag af notater. I enkelte tilfælde har Laurids Pedersen nemlig slet ikke været til stede på tinge, men alligevel har vi et tingsreferat fra hans hånd i tingbogen - udarbejdet på grundlag af notater fra hans stedfortræder, i mange tilfælde forgængeren, hans fader.

Laurids Pedersen omtaler sig selv som herredsskriver, men kunne i særlige tilfælde optræde som tingholder (= leder af retsforhandlingerne) eller som befuldmægtiget for personer, som ikke ønskede eller havde mulighed for at indfinde sig på tinget. Han har fået betaling for de retsdokumenter, han tog kopi af, og har måske haft sin partgård på særlig fordelagtige vilkår som betaling for sin skrivervirksomhed⁵. Men herudover har han drevet landbrug og sandsynligvis levet som alle andre i landsbysamfundet.

Hvordan løser han nu sin opgave som skriver? Bortset fra den ovenfor omtalte uregelmæssighed m.h.t. at føre tingbogen efter tingsmøderne - en fejl, som han nok har delt med mange andre skrivere, især hvor tingsforhandlingerne foregik under åben himmel -, så har han nedskrevet sine referater omhyggeligt⁶. Følger man de enkelte sagers retslige forløb, opdager man dog, at en sag ofte mangler opfølgning

eller afslutning, uden at der er noteret en afgørelse om sagsfrafald; så ikke alt er tilsyneladende ført til bogs. I enkelte tilfælde mærker man også hans utålmodighed med de lange, faste juridiske formler, som da f.eks. kan klares med et: “etc. widre effter seduonlig stijll” (1637.896).

Sproget i Skast herreds tingbøger.

Ser vi på det sprog, som tingbøgerne repræsenterer, kan følgende konstateres:

- I. De dialektale træk, som forekommer i Skast herreds tingbøger, er som helhed i overensstemmelse med denne vestjyske dialekts fremtrædelsesform i optegnelser fra slutningen af forrige og begyndelsen af vort århundrede.
- II. De dialektale træk søges i forskelligt omfang undertrykt i ortografien til fordel for en skriftnorm uden jyske træk og i hovedsagen i overensstemmelse med den ortografi, som vi møder i officielle tekster fra den pågældende periode.

En detaljeret dokumentation for disse påstande vil føre for vidt i denne sammenhæng⁷. Jeg vil i stedet udvælge nogle få ordformer, som kan vise sammenhængen mellem det sprog, Laurids Pedersen skriver, og den dialektale udtale i dag.

Mange sammensatte ord er i jysk udsat for en “nedslidning”, som især kan ramme ordenes andetled. Et sådant ord er *boghvede*. I det egentlige Vestjylland syd for Limfjorden svækkes dette ords andetled næsten til ukendelighed.

At det sidste *-e* svinder, kan ikke undre os; det sker overalt i Jylland i alle ord, hvis sidste stavelse ender på et tryktsvagt *-e* i rigsdansk; det er det svind, som vi kalder “den jyske apokope”. Men i dette ord bliver hele andetleddet *-hvede* tryktsvagt i det ovenfor omtalte område. Dette får afgørende betydning for leddets form. For det første svinder *-hv-* efter førsteleddets “bløde” *-g* (oprindeligt et middelnedertysk *-k*). Det efterfølgende *-e-* er som nævnt blevet tryktsvagt, og det medfører, at andetleddets trykssvage rest nu får samme behandling som ellers i området syd for Skjern å og i Syd- og Sønderjylland: *-ed* bliver til *-et*. Resultatet bliver formen *boget* eller *bo·qet*, som ordet gengives i lydskrift. Og det er netop denne form, vi genfinder i Skast herreds tingbøger, her skrevet *bogett* (1637.924).

Et andet eksempel er ordet en *høj*; i vestjysk har ordet formen *hyw*,

og denne form svarer nøje til tingbøgernes *hyff* (1638. 325); at skrive *-ff* for *w*-lyden er normal ortografi i 1600-tallets første halvdel.

Det er ovenfor hævdet, at vi i denne tekst finder stavemåder, som helt svarer til udtalen i dialekten i dag. Men når det er sagt, må det også tilføjes, at der er stor forskel på, hvor ofte de forskellige dialektale former forekommer. De jyske tvelyde *-ie-* og *-ue-* (i tingbøgerne skrevet *uo*) er ikke sjældne i teksten; det samme gælder jysk *å* svarende til rigsdansk *a*, og jysk *o* svarende til rigsdansk *å*. Som eksempler kan nævnes tillægsordet *hel* (*hiel* 1640.143), navneordet *foder* (*fuor* 1637.822), navneordet en gade (*gaade* 1636.530) og navneordet en båd (*bod* 1636.415). Men andre jyske udtaleformer er sjældnere, og nogle jyske træk undgås helt. For eksempel er eksempler på den ovenfor omtalte "jyske apokope" sjældne i ubøjede ord; det jyske stedord *a* (svarende til rigsdansk *jeg*) og det foransatte vestjyske kendeord *æ* (som i *æ hus* i stedet for østjysk *huset*) er undgået i teksten (måske med 1-2 undtagelser på de mere end 1200 sider⁸).

Det ser ikke ud til at være spørgsmålet om de enkelte dialekttræks modstandsdygtighed overfor rigssproglig påvirkning, der bestemmer, hvilke dialektale træk vi ser her, og med hvilken hyppighed de forekommer. For efter hvad vi ved herom, skulle netop de jyske tvelyde være mindre modstandsdygtige end det foransatte kendeord eller *a* (= *jeg*)⁹.

Det, der afgør, om en dialektal form bruges i teksten, er nok snarere spørgsmålet om, hvordan dialektformen lader sig forene med 1600-tallets ortografi i øvrigt. En række ortografiske og lydlig faktorer¹⁰ havde gjort brugen af vokaltegnene betydeligt mere varieret, end den er i dag. Måske har dette bevirket, at det jyske *ie* og *uo* lettere kunne accepteres i skriften end f.eks. det vestjyske foransatte kendeord, som ikke havde forbilleder i skriften.

Herredsskriverens sociale baggrund.

Hvor har Laurids Pedersen lært at skrive? Vi har mulighed for at undersøge hans familiære baggrund, idet han efter al sandsynlighed har tilhørt slægten Barfod, hvis slægtshistorie foreligger udgivet¹¹. Af den kan vi se, at han tilhører en slægt af rets- og skrivekyndige, idet ikke blot faderen, men også farfaderen var herredsskriver, oldefaderen og

tip-tipoldefaderen herredsfogeder, mens tipoldefaderen fungerede som tingholder. Det synes dog kun at have været Laurids Pedersen og hans fader, som har fungeret ved herredstinget i Skast herred; familien stammede fra det tilgrænsende Vester Horne herred. En landadelsslægt har familien oprindeligt været, og dens fastholdelse ved de boglige traditioner fremgår af, at 2 af faderens brødre blev præster og én herredsfoged (i Hammerum herred). Vi ser altså her skrive- og retskyndigheden fastholdt gennem generationer i en landbokultur udenfor købstadsmiljøet

Om Laurids Pedersen har suppleret sin oplæring med et ophold ved en af de to regne- og skriveskoler, som dengang fandtes i Ribe¹², kan vi ikke sige noget sikkert; men den påvirkning fra tysk ortografi, som ses i teksten¹³, *kunne* tænkes at hidrøre fra et ophold i sydligere egne. At bekoste et sådant ophold var ikke ukendt hos de mere velstillede bønder på denne egn; således ser vi af et skifte¹⁴, at den forrige herredsfoged sendte 2 af sine sønner på et 1-årigt ophold ved en skole så fjernt som i Hamborg; samme mand viste sig i øvrigt at være i besiddelse af 1 lovbog, 2 postiller og et eksemplar af Davids salmer, så også i denne familie ser vi en boglig tradition. Enkelte andre skifter omtaler også børnenes skolegang; som regel er boet da af en vis størrelse, så vi må nok konkludere, at skolegang i dette landsbysamfund endnu var forbeholdt de mere velstillede familiers børn.

Som omtalt viser tingbøgerne klart, at Laurids Pedersen har kendskab til og oftest stræber imod at gengive sin tekst i en ikke-jyskpræget ortografi. Det hører med til billedet af hans skrivervirksomhed, at han tydeligvis ikke har opfattet sin egen ortografi som endeligt fastlagt. Indenfor de fem år, tingbøgerne strækker sig over, søger han på flere punkter at arbejde sig frem imod en moderne stavemåde. Som eksempel kan her nævnes udsagnsordet at vidne, som naturligt nok forekommer meget hyppigt i teksten. I 1600-tallets vestjysk er *d* svundet i dette ord, og ordet udtales altså ligesom udsagnsordet at vinde. Både navneordet og udsagnsordet vidne skrives da også oftest *winde* i de første to tingbøger. Men på et bestemt tidspunkt skifter ortografien i optegnelserne; fra den 23. oktober 1638 er navneordet skrevet *widne*, og udsagnsordet veksler i datid mellem *widnit* og den også tidligere anvendte form *wond* (som er overtaget fra udsagnsordet vinde). Vi kan

følge skriverens tilpasning til den nye form gennem “prøveformer” som *windnit* 1638.584 og *wiidnit* 1638.585, men herefter er ortografien for denne form fast. Tingbøgerne fortæller os ikke, hvad anledningen til denne ortografiske ændring har været, men den konsekvens, hvormed ændringen gennemføres, viser, at den er foretaget fuldt bevidst.

I et andet tilfælde, i optegnelserne fra 28. januar 1640, ser vi et lignende ortografisk omsving, og denne gang er det to ordformer, som samtidig ændrer skriveform. Forholdsordet *med* havde indtil da haft den gammeldags form *met*, men bliver nu skrevet *med*. Samtidig ændres endelsen *-ssøn* i navuetyper *Hanssøn* m.fl. til *-ssen*: *Hanssen*¹⁵. I dette tilfælde kan vi dog have en formodning om den ydre anledning til ortografiens ændring; denne dag oplæses og afskrives en landstingsstævning på tinge, og det kan tænkes, at stavemåderne heri har fået vor herredsskriver til at modernisere sin egen ortografi på disse punkter - igen forbavsende konsekvent. Laurids Pedersens justeringer af sin ortografi afslører en bevidst og seriøs holdning til skrivergerningen, og dette bør, sammen med en nøjere analyse af tingbøgernes øvrige oplysninger om boglige færdigheder og boglig oplæring af børn, indgå i det normalt noget dystert fremstillede billede af landbefolkningens skrivekyndighed og hele uddannelsesniveau i 1600-tallets første halvdel¹⁶.

¹ DSH. = Peter Skautrup: Det danske Sprogs historie. I-IV + register.1944-1970.

² Om herredsskriverens virksomhed skriver Peter Skautrup i *Hardiske Mål* II, 48ff.

³ Jf. Skast herreds tingbog 1636, XIIIff. og Fra Ribe Amt 1911-14.664.

⁴ Se note 2.

⁵ Se note 3.

⁶ Se iøvrigt Poul Rasmussens forord til de enkelte tingbøger.

⁷ En udførlig redegørelse for sprogformen i Skast herreds tingbøger foreligger i manuskriptform, og jeg står gerne til rådighed m.h.t. yderligere oplysninger.

⁸ “xx den fiel, din moder haffuer taget *affe* grof” 1639.423, sandsynligvis = aff e grof; “om i sommer” (om sommeren) 1639.561.

⁹ Kjeld Kristensen i *Dialektstudier* 4.1.82 og 4.2.223ff.

¹⁰ Herunder former som ki-, gi- til angivelse af forlydspatalisering, vaklen m.h.t. angivelse af lydåbning, længdeangivelse ved dobbeltskrivning eller tilføjet - e og u brugt for w i dækket forlyd.

¹¹ Fr.Birkedal-Barfod: *Stamtavle over slægten Barfod*.1925. - og J.H.P.Barfod: *Nitten generationer*.I.1960.

¹² Jf.. Ole Degn: *Rig og fattig i Ribe*.1981. - og Kinck i *Jyske Samlinger*.III.1870-71.191ff.

- ¹³ Således f.eks. sk- skrevet *sch-*, brug af tegnet β samt adskillige tyske ord og former
- ¹⁴ Skast herreds tingbog 1640.143.
- ¹⁵ Ifølge udgiverens forord (p.XV) kan ortografien i visse tilfælde være udtryk for et opløst forkortelsestegn, som desværre ikke skrives kursiveret; opløsningen foretages dog i overensstemmelse med skriverens stavemåde iøvrigt.
- ¹⁶ Problematikken diskuteres bl.a. i DSH.II.306ff. og, for Ribe-området vedkommende, i Ole Degn: Rig og fattig i Ribe.I.332ff., idet det dog her hedder (p.340): "Om landbobørnenes skolegang hører man ikke meget. Formentlig har man på landet ikke haft megen undervisning".

PÅ DIALEKT OM DIALEKT

Nedenstående publikationer kan erhverves ved henvendelse til:
Sprog og Kultur, Niels Juels Gade 84, 8200 Århus N.

Sprog og Kultur I-XXVIII. 1932-1978. Pr. bind	40,00
Kristen Klastrup: Paa Træ-skofjo'l - Rim og Ramser på Vendelbomål. 1935. 125 sider.	24,00
Torolf Kristensen: Fræ mi bet'te Ti' å ong· Daw· - Minder og Oplevelser fra Sydvestsalling. 1939. 151 sider med ordliste.	35,00
A.C.Skyum: Vers på Morsingmål. 1953. 64 sider med ordliste.	20,00
N.P.Bjerregaard: Årets arbejde i Ommersyssel. 1959. 85 sider med ordliste.	24,00
Arne Espegaard: Gavn og gammen - Skildringer og tradition fra gamle dages Vendsyssel og Læsø. 1960. 79 sider.	24,00
C. Schade: Bidrag til et jydsk Idioticon 1807. Dialektoptegnelser fra Mors. Udg. ved Bent Søndergaard. 1968. 252 sider.	40,00
Jens Lund: Morsingmålets lyd- og formlære. 1938. 262 sider med ordliste.	40,00
Holger Sandvad: Stauningmalet. 1931. 111 sider med ordliste.	24,00
August F. Schmidt: Nogle Arbejdsgilder i den gamle danske landsby. 1938. 66 sider med ord- og sagregister (Særtryk af Sprog og Kultur VII).	12,00
August F. Schmidt: Gilder i Landsbyen. 1942. 84 sider med sagregister.	15,00
August F. Schmidt: Oldermænd og Bystævne. 1945. 224 sider med sagregister.	40,00
Peter Skautrup: Bondesind. 1950. 71 sider.	20,00
A.C. Skyum: Morsingmålets ordforråd. I-II. 1951-54. 607 sider.	64,00